

**ՊԱՆԹՈՒՐՔԻԶՄԸ՝ ՈՐՊԵՍ ԱՐԴԲԵԶԱՆԻ ՆՎԱՃՈՂԱԿԱՆ
ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԱՐԴԲԵԶԱՆԱԿԱՆ
ՊԱՏՄԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ՈՒՂՂՈՒԹՅՈՒՆ**

Արմինե Առստամյան

պ.գ.թ, դոցենտ

ԱրՊՀ

Բանալի բառեր՝ պանթուրքիզմ, ցեղասպանություն, նվաճողական քաղաքականություն, հայկական տարածքներ, պատմագիտություն:

Պանթուրքիզմը՝ որպես երիտթուրքերի կողմից որդեգրված ծավալապաշտական, ազգայնամոլական գաղափարախոսություն, պատճառ հանդիսացավ 20-րդ դարի սկզբի մեծագույն ողբերգության՝ 1915թ. հայոց ցեղասպանությանը: Պաշտոնապես ընդունելով պանթուրքիզմը՝ երիտթուրքերը նպաստավոր պահի էին սպասում դրա իրականացման համար: Օսմանյան Թուրքիան շատ որոշակի պլաններով մտավ համաշխարհային պատերազմի մեջ՝ ստեղծելու թուրքական մեծ կայսերապետություն՝ Մեծ Թուրանը: Երիտթուրքական արկածախնդիրների ճանապարհին որպես մեծ խոչընդոտ ընկած էր հայ ժողովուրդը: Հիմնականում բնաջնջելով արևմտահայությանը և հայաթափելով Արևմտյան Հայաստանը՝ երիտթուրքական վարչակարգը օրակարգ մտցրեց արևելահայության ոչնչացումը: Օգտվելով այն հանգամանքից, որ ռուսական զորքերը դատարկել էին Կովկասյան ռազմաճակատը, թուրքերը պահը հարմար համարեցին ռուսական զորքերի կողմից Արևմտյան Հայաստանի ազատագրված շրջանները ոչ միայն վերանվանելու, այլև պանթուրքական մոլագար ծրագիրը կենսագործելու համար, այն է՝ բնաջնջել նաև հայ ժողովրդի արևելյան հատվածը, իսպառ վերացնել Թուրքիան՝ Ռուսաստանի կազմում գտնվող թուրքալեզու ժողովուրդներից բաժանող հայկական խոչընդոտը:

«Ադրբեջան» կոչված արհեստածին կազմավորումը բացարձակապես օտար երևույթ էր մերձկասպյան տափաստաններում, և նրա, այսպես կոչված, կայացումը համաթուրքական-համաթուրանական արյունարբու ծրագրով կապված էր տարածքային բռնազավթումների հետ: Պանթուրքիզմը դարձավ ոչ միայն արևմտահայերի ցեղասպանության, արևելահայերի կոտորածների, այլև Արցախի, Զանգեզուրի նկատմամբ Ադրբեջանի նվաճողական քաղաքականության դրդապատճառ:

Ի տարբերություն Ադրբեջան պետության ստեղծման շարժառիթների, Ադրբեջանի որդեգրած գաղափարախոսության և նվաճողական քաղաքականության՝ Արցախյան շարժման պատմական, քաղաքական, իրավական նախադրյալները բխում են ազգային ինքնության գիտակցությունիցև պատմական արդարության պահանջներից: Արցախահայության պայքարը իր պատմական հողում ազգային անկախության վերականգնման նպատակն էր

հետապնդում: Հայաստան համահայկական ամբողջության մի մասը կազմող Արցախը, 1921թ. հուլիսի 5-ի անօրինական որոշմամբ, կտրվել էր այդ ամբողջությունից և տրվել Ադրբեջանին: Արցախյան շարժումը որպես համահայկական ազգային շարժում միանգամայն արդարացի էր, այն իր մեջ չէր պարունակում ծավալապաշտական ագրեսիվ միտումներ: Շարժմանը խթանող գաղափարախոսությունը միտված էր պատմական արդարությունը վերականգնելուն, իր մեջ բովանդակում էր ազգային ինքնորոշման, ազգային անկախության, իր պատմական տարածքում ազատ ապրելու օրինական դրույթները: Ի տարբերություն թուրք-ադրբեջանական ծավալապաշտական, զավթողական գաղափարախոսությունների, որոնց իրականացման արդյունքը ենթադրում է այլ ազգերի գոյատևման համար լուրջ վտանգ, հայոց ազգային գաղափարախոսությունն, որը սնունդ տվեց արցախյան շարժմանը, ենթադրում էր մեկ կարևոր դրույթ՝ անկախության վերականգնումը, պատմականորեն իրեն պատկանող տարածքում պետականության վերականգնումն ու կերտումը: Ազգային խոր ինքնագիտակցություն՝ սա է հատուկ հայոց ազգային-ազատագրական շարժումներին, այդ թվում և Արցախյան շարժմանը:

1918 թվականը կարելի է համարել առանցքային՝ արցախյան հիմնահարցի ծագման առումով, երբ ռուսական կայսրության փլուզման հետևանքով Անդրկովկաս ներխուժած թուրք-գերմանական ուժերը ստեղծեցին Ադրբեջան պետությունը՝ Հյուսիսային Իրանի համանուն նահանգի անունով՝ նպատակ ունենալով հետագայում ռազմակալման ենթարկել վերջինիս: Ադրբեջանական հանրապետության ստեղծումը 1918թ. արդյունք չէր ազգային ինքնագիտակցության հասունացման, ինչպես փորձում են ներկայացնել պատմության ադրբեջանցի կեղծարարները, այլ արդյունք էր Թուրքիայի հետապնդած ծավալապաշտական և զավթողական գաղափարախոսության՝ ի դեմս պանթուրքիզմի: Թուրքիայում իրագործված հայոց ցեղասպանության շարունակությունը նախատեսված էր իրագործել Անդրկովկասում: Ադրբեջանցի պատմաբան Ա.Բալաևը 1918թ. Ադրբեջանի դեմոկրատական հանրապետության հռչակումը ներկայացնում է որպես ազգային ինքնագիտակցության հասունացման և ազգային շարժման արդյունք¹: Այս հակագիտական բնորոշումը դժվար չէ հակաճառել նաև այն պատճառով, որ ադրբեջանական ազգային շարժում լինել չէր կարող, նման շարժման առաջացման համար նախ անհրաժեշտ էր ազգ՝ իր կենսական տարածքով ու պատմական անցյալով: Կովկասյան թաթարների էթնիկ հանրությունը գուրկ էր ազգային ինքնագիտակցությունից: Հենց ադրբեջանական պատմաբանի տեսակետներն անհիմն հնչողություն են ձեռք բերում իր իսկ կողմից: Այսպես, մեջբերելով ադրբեջանական ազգային խորհրդի ղեկավար Ռասուլզադեի միտքը՝ Բալաևը համաձայնվում է նրա հետ՝ հակասելով ինքն իրեն: Իսկ միտքն այդ հանգում է

¹ Балаев А., Азербайджанское национальное движение 1917-1918гг., Баку, 1998, с. 5.

հետևյալին. «Եթե որևէ աղբբեջանցու հարցնես, թե ինչ ազգի ես պատկանում, կպատասխանի մուսուլմանական, ինչ լեզվով ես խոսում, դարձյալ կպատասխանի մուսուլմանական, ինչ կրոնի ես պատկանում, դարձյալ՝ մուսուլմանական և ավելացնում, որ, փաստորեն, ինքը՝ աղբբեջանցին, գուրկ է ազգային ինքնագիտակցությունից, հետևաբար և պետականության արմատներից»¹: Հատկանշական է նաև անգլիական դիվանագիտության ներկայացուցիչ գեներալ Թոմսոնի արտահայտությունն Աղբբեջանի հանրապետության ստեղծման կապակցությամբ. «Հանրապետություն, որը ստեղծվել է աղբբեջանական ժողովրդի ընդհանուր կամքի համաձայն, գոյություն չունի, այլ կա ընդամենը թուրքական ինտրիզների արդյունքում ծնված կառավարություն»²: Ցավոք, այս ճշմարտացի գնահատականից անգլիական դիվանագիտությունը շուտով հրաժարվեց՝ հովանավոր կանգնելով նորաստեղծ աղբբեջանական կառավարությանը: Անդրկովկասում հակառուսական միտումներ հետապնդող Անգլիան «նավթի գործոնի» կարևորման շահադիտական կեցվածքով դարձավ արհեստածին աղբբեջանական պետության դաշնակիցը՝ հովանավորելով վերջինիս նվաճողական նկրտումները:

Ստեղծված լինելով թուրքական նվաճողական ու ծավալապաշտական քաղաքականության և պանթուրքիզմի գաղափարախոսության հիմքի վրա՝ Աղբբեջանը հենց սկզբից էլ նվաճողական նկրտումներ հանդես բերեց բացարձակապես հայկական հողերի նկատմամբ: Բոլշևիկյան հեղաշրջումը և ռուսական զորքերի կողմից ռազմաճակատի լքումը, աղբբեջանական մուսավաթականների և նրանց թիկունքում կանգնած թուրքերի համար Հայաստանը անդամահատելու և ստրկացնելու նպաստավոր պայմաններ ստեղծվեցին³: Ռուսական զորքերի նահանջը շահեկան էր թաթար և թուրք բնակչության համար: Աղբբեջանցի պատմաբան Բալաևը իր աշխատության մեջ, որտեղ բացահայտ կերպով խեղաթյուրվում են պատմական փաստերը, նշում է, թե հայերի համար չափազանց կայուն միտք էր դարձել առաջին աշխարհամարտում Ռուսաստանի՝ մինչև վերջ մասնակցությունը և հաղթականորեն պատերազմից դուրս գալը: Վերջինս ցինիկաբար նշում է, թե Հայ Յեղափոխական Դաշնակցությունը կողմ էր պատերազմը Ռուսաստանի կողմից շարունակելուն՝ հույս ունենալով, թե այդ պատերազմում Թուրքիան պարտություն կկրեր, և հայերին կհաջողվեր իրականություն դարձնել «այսպես կոչված «Մեծ Հայքի» ստեղծման գաղափարը, իսկ բոլշևիկների իշխանության գալով, այդ գաղափարը ի չիք դարձավ: Այլ կերպ ասած, աղբբեջանական պատմագիտությունը ոգևորությամբ է արձանագրում Ռուսաստանի՝ I

¹ Նույն տեղում, էջ 17:

² Балаев А., նշվ. աշխ., էջ 31:

³ Հարությունյան Հ., Լեոնային Ղարաբաղը 1918-1921թթ., Եր., 1996, էջ 12:

աշխարհամարտից դուրս գալը և ռուսական զորքերի՝ Անդրկովկասից հեռանալը: Անդրկովկասը թուրք-մուսավաթական նվաճողական քաղաքականության կիզակետում հայտնվեց. այն մի կամուրջ էր, որը պետք է օժանդակեր պանթուրքիզմի ծավալմանը: Այդ ժամանակ անդրկովկասյան ժողովուրդներին միավորող Անդրկովկասյան Սեյմը իրական քաղաքական ուժ իրենից չէր ներկայացնում: Սեյմում հայերը, վրացիները և մահմեդականները ներկայացված էին իրենց ազգային կուսակցություններով: Մահմեդականների մեջ գերիշխող էին կովկասյան թաթարների կողմից 1911թ. ստեղծված «մուսավաթ» կուսակցության ներկայացուցիչները: Մուսավաթական կուսակցության և երիտթուրքական կուսակցության հեռահար նպատակները նույնն էին. մուսուլմանական աշխարհի միավորումը և այդ ճանապարհին առկա «խոչընդոտների» վերացումը¹: Դեռ ավելին, իթթիհատը որդեգրել էր մուսավաթի մի շարք ծրագրային դրույթներ: Ասվածից միանգամայն պարզ է մուսավաթական կուսակցության որդեգրած ագրեսիվ, ծավալապաշտական էությունը: Թուրքիզմը կուսակցության առանցքային հիմնադրույթն էր: Փաստորեն, պանթուրքիզմի հետադիմական, հանցավոր գաղափարախոսությունը որդեգրած մուսավաթական կուսակցության նպատակը հայ տարրի բնաջնջումն էր: Թուրք-մուսավաթական միավորման նպատակը պանթուրքիզմի ցեղասպան գաղափարախոսության իրականացումն էր: Այդ հեռահար նպատակի իրականացման մտադրությամբ էր, որ Թուրքիան պահանջում էր Անդրկովկասյան Սեյմի անկախացումը Խորհրդային Ռուսաստանից: Դաշնային պետության տեսքով Անդրկովկասի անկախացումը թուրքական պլաններում դիտվում էր որպես երկրամասում նոր թուրքական պետություն հիմնելու առաջին քայլը²: Հայ-թաթարական ընդհարումների և տիրող անիշխանության պայմաններում անհրաժեշտություն ստեղծվեց ստեղծել համաարցախյան իշխանության մարմին: 1917թ. դեկտեմբերին Շուշիում կայացած հայ քաղաքական ուժերի հավաքը ստեղծեց տեղական իշխանության մի մարմին, որն անվանվեց «Հայ հեղափոխական կուսակցությունների և կազմակերպությունների ժամանակավոր խորհուրդ»³, որը հետագայում կոչվեց Միջկուսակցական բյուրո: Խորհրդի նախագահ ընտրվեց Հայ Հեղափոխական Դաշնակցության անդամ Հայրապետ Մուսայեյանը: Խորհրդակցության հիմնադիր նիստում միաձայն ընդունվեց գործունեության հետևյալ ծրագիրը.

ա/ Ամեն գնով պաշտպանել հայ և թուրք ժողովուրդների համերաշխությունը
բ/ Վերջ տալ քաղաքում և շրջաններում գլուխ բարձրացրած անիշխանությանը
գ/ Ամրապնդել երկրամասի ինքնապաշտպանությունը⁴:

¹ Балаев А., նշվ. աշխ., էջ 31:

² Մանասյան Ա., Ղևոնդյան Ա., Լեոնային Ղարաբաղ. ինչպես է դա եղել, Եր., 2011, էջ 16:

³ ԼՂՀ. անցյալը, ներկան և ապագան, Միջազգային գիտաժողովի նյութեր, Եր., 2007, էջ 45:

⁴ Հարությունյան Հ., նշվ. աշխ., էջ 18:

Փաստորեն արցախահայ իրականության մեջ ստեղծված իշխանության այս մարմինը Արցախի աշխարհի տնտեսական, քաղաքական, սոցիալական հարցերի լուծման նպատակն էր հետապնդում և անիշխանությանը վերջ տալը: Այն չունեի որևէ նվաճողական կողմնորոշում: Այն արցախյան պետականության փորձի հիման վրա ստեղծված իշխանության մարմին էր: Լեռնային Ղարաբաղին սպառնացող պանթուրքիստական վտանգն առավել խորացավ Ադրբեջանի անկախ հանրապետության ստեղծումից հետո: Նորաստեղծ Ադրբեջանի մուսավաթ կառավարությունը ստեղծման իսկ պահից ձգտում էր բռնությամբ իր հանրապետությանը միացնել Լեռնային Ղարաբաղի, Ջանգեզուրի գավառները: 1918թ. հուլիսի 16-ին ինքնալուծարման ենթարկված Միջկուսակցական բյուրոյի փոխարեն ստեղծվեց մի մարմին, որը կոչվեց «Ղարաբաղի հայ ժողովրդական ժամանակավոր կառավարություն» կամ «Կոմիսարների խորհուրդ»¹:

1918թ. թուրքական ինտերվենցիայի պայմաններում մուսավաթականները խափանեցին Սեյմի գործունեությունը և Թիֆլիսում հռչակվեցին երեք պետություններ (մայիսի 26-ին՝ Վրաստանի Հանրապետությունը, մայիսի 28-ին՝ Հայաստանի Հանրապետությունը և Ադրբեջանի Դեմոկրատական հանրապետությունը): 1918թ. հուլիսի 22-ին Լեռնային Ղարաբաղի բնակչության լիազոր ներկայացուցիչների առաջին համագումարը հայտարարեց, որ Լեռնային Ղարաբաղը ինքնուրույն վարչաքաղաքական միավոր է և երբեք ադրբեջանական հանրապետության մաս չի կազմի: Համագումարը ընտրեց ազգային խորհուրդ և լուծարեց հին կառավարությունը: Կառավարությունը բաղկացած էր 7 հոգուց, նախագահն էր Եղիշե Իշխանյանը: Երկրամասի բնակչության լիազոր ներկայացուցիչների համագումարները սոսկ չէին մերժում զինաթափվելու և Ադրբեջանական հանրապետության իշխանությունն ընդունելու թուրքական զորահրամանատարության վերջնագրերը: Բոլոր համագումարները, բացառությամբ յոթերորդի, Արցախը հայտարարում էին Հայաստանի հանրապետության մաս: Մուսավաթական Ադրբեջանի նվաճողական նկրտումները պաշտպանություն գտան անգլիացիների կողմից: Արցախահայությունը մշտապես անսասան գտնվեց իր պահանջատիրության հարցում: 1919թ. մարտի 26-ին Ղարաբաղի Ազգային խորհրդի նախագահ Ասլան Շահնազարյանի գլխավորած պատվիրակության և Թումանյան փոխարինած գեներալ Շատելվորդի միջև տեղի ունեցած բանակցությունների ժամանակ վերջինս հարցրել է, թե ինչի է ձգտում Ղարաբաղի հայությունը: Ազգային խորհրդի նախագահը պատասխանել է. «Դեպի Մեծ Հայաստանը, որի հետ ամեն ինչ ընդհանուր է»²: Լեռնային Ղարաբաղի հայ բնակչության ֆիզիկական գոյությունը սպառնացող վտանգն առավել խորացավ թուրքերի կողմից Բաքուն գրավելուց հետո: 1918թ. սեպտեմբերին (15-18) Բաքուն գրավելու ժամանակ

¹ Նույն տեղում, էջ 23:

² Աբրահամյան Հ., Մարտնչող Արցախը 1917-2000, Գիրք Ա, 1917-1923, Եր., 2003, էջ 123:

հայերի սպանող իրականացվեց, որին զոհ գնացին շուրջ 25-30.000 հազար հայեր: Բաքվի անկումը լիովին ազատ արձակեց թուրք-մուսավաթական նվաճողների ձեռքերը¹: Չնայած այն դաժանագույն պայմաններին, որի մեջ հայտնվել էր Արցախն ու Զանգեզուրը, Արցախի ժողովուրդը հերոսաբար մինչև վերջ հավատարիմ մնաց իր երազանքին, Հայաստանի հանրապետության հետ միավորմանը՝ մարտահրավեր նետելով պանթուրքիզմի դրոշի ներքո միավորված թուրք-մուսավաթական ուժերին: Բաքվում, Ղարաբաղում տեղի ունեցած հայերի ջարդերը հայոց ցեղասպանության շարունակությունն էր, որն իրագործվում էր թուրք-մուսավաթական ուժերով: Ադրբեջանի Հանրապետությունը, որ ոչ մի (քաղաքական, վարչական, տնտեսական, վերահսկող) պատմական իրավունք չունեւր Լեռնային Ղարաբաղի նկատմամբ, որդեգրելով պանթուրքիզմի քաղաքականությունը, միանգամայն անհիմն տարածքային նկրտումներ հանդես բերեց, որին արցախահայությունը անկախ միանգամայն աննպաստ պատմական պայմաններին, պատասխանեց իր անհողողող կամքով՝ չընդունել մահմեդական իշխանությունը, քանի որ այն խորթ է, օտարահունչ պատմական հայկական նահանգին: Ադրբեջանի պատմաբաններից Ի.Նիֆտալիեվը՝ պատմության կեղծաբանման դիրքերից գրված իր աշխատության էջերում նշում է, թե Լեռնային Ղարաբաղում պայքարը (համահայկական բնույթ) հրահրված էր Հայ Յեղափոխական Դաշնակցության կուսակցության հրահրմամբ, այլ կերպ ասած՝ դրսից ներմուծված և հրահրված պայքար էր²: Այս թյուր հիմնավորումը դժվար չէ միանգամից հակաճանել: Հենց արցախահայության համաժողովրդական պայքարը, հրավիրված համագումարները լավագույն կերպով ապացուցում են, որ արցախահայության պայքարը նեղ կուսակցական կամ դասակարգային չէր, այլ իսկապես համաժողովրդական բնույթ ուներ:

Այն, որ արցախյան հիմնահարցը 1918-1920թթ. և Ադրբեջանի նվաճողական քաղաքականությունը պատճառ էր Թուրքիայի որդեգրած պանթուրքիստական գաղափարախոսության, ակնառու է ադրբեջանական պատմագիտության էջերում: Այսպես, ադրբեջանական պատմաբան Նիֆտալիեվը, վերլուծելով Թուրքիայի քաղաքականությունը, նշում է, թե «հայտնի է, որ այդ շրջանում Թուրքիան ազգային-ազատագրական պայքար էր մղում Անտանտի երկրների դեմ իր անկախության և տարածքային ամբողջականության համար: Բայց չնայած դրան՝ Մուստաֆա Քեմալի կառավարությունը ձգտում էր պահպանել եղբայրական Ադրբեջանի տարածքային ամբողջականությունը»: Թուրք պատմաբան Մ.Սարայը գրել է, թե «...Թուրքիան չի կարող անտարբեր մնալ Ադրբեջանի ճակատագրի նկատմամբ, քանի որ «Ադրբեջանը և ադրբեջանական

¹ Հարությունյան Հ., նշվ. աշխ., էջ 55:

² Нифталиев И., Азербайджанская ССР в экспансионистских планах армян (20-е годы XX века), Баку, 2010, с. 20.

թուրքերն այն կամուրջն են, որով Թուրքիան կմիավորի թուրքերի հետ»¹: Մուստաֆա Քեմալը իր մտահոգությունն ու դժգոհությունն է հայտնել՝ ասելով, թե Խորհրդային Ռուսաստանը փորձում է Թուրքիայի և Ադրբեջանի միջև ստեղծել հայկական պետություն: Փաստորեն, միանգամայն ակնհայտ հենց ադրբեջանական և թուրքական պատմագիտությունն արտահայտում է Թուրքիայի որդեգրած քաղաքականությունը:

Հայկական պետություն, ըստ պանթուրքիզմի, Թուրքիայի ու Ադրբեջանի միջև չպիտի լիներ: Հասկանալի է, որ թուրք-ադրբեջանական այս զավթողական, բարբարոսական քաղաքականության արդյունքն էր Արցախում ստեղծված կացությունը: «Մենք ձգտում ենք ստեղծել անկախ Ադրբեջանական հանրապետություն, դրա համար էլ մենք պետք է անհրաժեշտ կապեր ստեղծենք ռուսների հետ... Հարկավոր է այնպես անել, որ որոշ տարածքներ, ինչպիսին է Ղարաբաղը, գտնվի Ադրբեջանական պետության ազդեցության ներքո»²:

«Թուրքիայի նպատակն էր ինքնակոչ Ադրբեջանի Հանրապետության թափառող կառավարությունը հաստատել մայրաքաղաք հռչակված Բաքվում, գերմանացիների հետ միասին տիրանալ Բաքվի նաֆթին, դուրս մղելով Ռուսաստանին Կովկասից, միանալ Անդրկովկասի, Հյուսիսային Կովկասի մահմեդականներին և անարգել ուղի բացել դեպի Թուրանական աշխարհ և վերջնականապես վերացնել վերոհիշյալ խնդիրները լուծելու ճանապարհին ընկած ամենամեծ խոչընդոտը՝ հայությունը»³: Մուսավաթական Ադրբեջանի որդեգրած պանթուրքիզմի քաղաքականությունն անցավ Խորհրդային Ադրբեջանին: Անկախ քաղաքական համակարգից՝ Ադրբեջանը շարունակում է զավթողական կեցվածքը հայկական տարածքների նկատմամբ: Ինչպես իրավացիորեն ասել է ՀՀ արտաքին գործերի նախարար Համո Օհանջանյանը Խորհրդային Ռուսաստանի արտաքին գործերի ժողկոմ Զիչերինին. «Այժմ, թաքնվելով Խորհրդային Ռուսաստանի հեղինակության ներքո, նրա ռազմական ուժերի համագործակցությամբ՝ Խորհրդային Ադրբեջանի կառավարությունը մտադիր է ավելի լայն մասշտաբով իրականացնելու մուսավաթի նախատեսած պլանները և Հայաստանից իլլել նրա պատմական հողերը»⁴: Առավել ևս մի կապակցությամբ Նարիմանովը նշել է, որ Ադրբեջանի խորհրդայնացումից հետո իրենց համար ավելի շահեկան վիճակ կստեղծվի: Շահեկան վիճակ ասելով՝ վերջինս նկատի ունի, որ քեմալա-ադրբեջանական միությունը կամրապնդվեր

¹ Նույն տեղում, էջ 78:

² Нифталиев И., նշվ. աշխ., էջ 78:

³ Հայերի կոտորածները Բաքվի և Ելիզավետպոլի նահանգներում 1918-1920թթ., Փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու, պատասխանատու խմբագիր Ա.Վիրաբյան, Եր., 2003, էջ 4:

⁴ Нагорный Карабах в международном праве и мировой политике, Документы и комментарий, том 1, М., 2008, с. 481.

խորհրդաքեմալական ուժեղ կապով: Հայ-ռուսական բանակցությունները, որոնք ընթանում էին Մոսկվայում և Երևանում, անընդհատ խոչընդոտվում էին Ադրբեջանի կողմից: Համաշխարհային սոցիալիստական հեղափոխության «ջահակիր» հռչակված Թուրքիան այդ դերակատարության քողի ներքո Ադրբեջանի հետ ձեռք մեկնած, նպատակ ուներ խժոեղ հայկական տարածքները: Սա լավ էր հասկանում Չիչերինը. «Ադրբեջանին բավարարելու երկու ուղի կա, որոնցից առաջինն այն է, որ Ադրբեջանը իր թաթարական ուժերը ուղղի հայերի դեմ, մյուս ուղին՝ այդ տարածքները (նկատի ունի Ղարաբաղ, Զանգեզուր) գրավելն ու նվիրելն է Ադրբեջանին, ինչին ձգտում է Նարիմանովը»: Մոսկովյան ընթացող հայ-ռուսական բանակցությունների հանդեպ իր բողոքն արտահայտելով՝ Նարիմանովը Չիչերինին 1920թ. հունիսի 18-ին գրած դիմումում նշել է, թե փոխանակ Ադրբեջանը վերածելու Արևելքում դասակարգային հեղափոխության կենտրոնի, նրա տարածքները բաժանում են Հայաստանին և Վրաստանին: Ահա թե ինչպիսի կեղտոտ հնարքներով էր աշխատում Բաքվի կառավարությունը՝ իր զավթողական պլանները փորձելով իրականացնել Խորհրդային Ռուսաստանի՝ տարածաշրջանը խորհրդայնացնելու քաղաքականությունը աջակցելու ծառայությունների դիմաց:

Այսպիսով՝ ադրբեջանական պատմագիտության այն հերյուրանքները, թե Ադրբեջան պետությունը իբր ստեղծվել է ադրբեջանական ազգային շարժման արդյունքում, բացարձակ սուտ է: Ադրբեջան պետության մասին (ինչպես իրավացիորեն նշում է Յու.Ուլյանովան) մինչև 1918թ. ոչ մի պատմական տեղեկություն չկա: Ադրբեջանական պետության ստեղծումը, նրա զավթողական քաղաքականությունը չունի ազգային բովանդակություն: Ադրբեջանին և նրա հավակնություններին ծնունդ տվեց պանթուրքիզմը և սա միանգամայն տարբերվում է Արցախի և նրա լիիրավ տերերի՝ հետապնդած արդարացի և օրինավոր պահանջներից: Բերված փաստերը վկայում են, որ արցախյան հիմնահարցը և նրա շուրջ հայության բարձրացրած պայքարը սերվում է պատմականության ակունքներից, ունի ազգային բովանդակություն, իսկ Ադրբեջանի որդեգրած քաղաքականությունը 1915թ. ցեղասպանություն իրագործած գաղափարախոսության արդյունք էր:

Իր մեջ վառ պահելով պետականության պաշտպանության գաղափարը՝ Լեոնային Ղարաբաղը մինչև վերջ պայքարեց բռնակցման դեմ: 1918-1920թթ. Լեոնային Ղարաբաղը ինքնուրույն վարչաքաղաքական միավոր էր՝ ինքնիշխանության բոլոր խորհրդանիշներով¹:

1920թ. նոյեմբերի 30-ին Խորհրդային Ադրբեջանի կառավարությունը, չնայած իր հռչակած դեկլարացիային, ըստ որի հրաժարվում է Լեոնային Ղարաբաղի, Նախիջևանի և Զանգեզուրի նկատմամբ հավակնություններից ի նշանավորումն

¹ Մանասյան Ա., Ղևոնդյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 18:

Հայաստանում խորհրդային իշխանության հաղթանակի, այդուհանդերձ շարունակեց այդ հավակնությունները:

1921թ. հունիսի 15-ին Հայկական ԽՍՀՄ կոմունիստական կուսակցության կենտկոմը ընդունեց որոշում, ըստ որի Լեոնային Ղարաբաղը հռչակվեց ՀԽՍՀ անբաժանելի մաս: 1921թ. հուլիսին Ադրբեջանական ԽՍՀ-ը պահանջեց Ղարաբաղյան հարցը քննարկել ՌԿ(Բ)Կ կենտկոմի կովկասյան բյուրոյում: 1921թ. հուլիսի 4-ի նիստում քվեարկությամբ թեև վճռվեց Լեոնային Ղարաբաղը միացնել Խորհրդային Հայաստանին, սակայն հաջորդ օրը Ադրբեջանի հեղկոմի նախագահ Ն.Նարիմանովի սպառնալիքներից հետո հարցը առանց քննարկման վերանայվեց հոգուտ Ադրբեջանի: Այսպիսով՝ Կովբյուրոյի անօրինական որոշմամբ՝ 1921թ. հուլիսի 5-ին Լեոնային Ղարաբաղը բռնակցվեց Ադրբեջանին: Որոշման մեջ ասված էր. «Ելնելով Մուսուլմանների և հայերի միջև խաղաղության հաստատման անհրաժեշտությունից, Լեոնային Ղարաբաղը թողնել Ադրբեջանական ԽՍՀ սահմաններում՝ տալով նրան լայն ինքնավարություն՝ Շուշի վարչական կենտրոնով»¹:

Պատմականորեն հայկական տարածքները անցան Ադրբեջանին, ոտնահարվեց հայ բնակչության ինքնորոշման իրավունքը, ինչպես նաև արցախահայության հրավիրած համագումարները, որտեղ յուրաքանչյուր անգամ հստակ դրվում էր Լեոնային Ղարաբաղի՝ Հայաստանի Հանրապետության անբաժանելի մաս ճանաչելու պահանջը: Հայոց ազգային շարժումը, որը ծավալվեց արցախյան հիմնախնդրի շուրջ, բախվեց տարածաշրջանային շահերին և ազատության կամքն ու ինքնորոշման իրավունքը ստորադասվեց ծավալապաշտական պանթուրքիզմի գաղափարախոսությանը: Արևելքում հեղափոխության և սոցիալիզմի կառուցման հետագնա նպատակը միավորեց Խորհրդային Ռուսաստանին և Քեմալական Թուրքիային, իսկ վերջինիս հետ նաև Ադրբեջանին: Հայտնի է, որ Ադրբեջանի հեղկոմի նախագահ Ն.Նարիմանովը Լեոնային Ղարաբաղը Ադրբեջանին միացնելու պահանջի հետ մեկտեղ հանդես էր գալիս սպառնալիքներով, եթե Լեոնային Ղարաբաղը տրվի Հայաստանի հանրապետությանը, ապա «Ադրբեջանի ժողկոմխորհը իրենից հանում է պատասխանատվությունը, քանի որ հարցի լուծման նման տարբերակում մենք Ադրբեջանում կվերականգնենք հակասովետական ուժերը»²:

Ի վերջո երկրամասը Ադրբեջանին միացվեց ապօրինաբար. Լեոնային Ղարաբաղում 1921թ. ամռանը տեղի չի ունեցել հանրաքվե, արցախահայության կամքը հաշվի չի առնվել, այն ամենակոշտ կերպով ոտնահարվեց խորհրդային կառավարության կողմից: Թուրք-ադրբեջանական և բոլշևիկյան շահերը վեր

¹ Авакян М., Нагорный Карабах, . правовые аспекты, Ер., 2014, с. 12.

² Пономарев В., Социально-политические причины возникновения межэтнического конфликта в Нагорном Карабахе и вокруг него в конце 1980-х начале 1990-х: исторический аспект, Вестник КемГУ, N 2 (46), 2011, с. 34.

դասվեցին ազգային ինքնորոշման մարդկային պարզ իրավունքներից: Ընդ որում որոշման խիստ անօրինականությունը քողարկվեց մտացածին տնտեսական կապերի առկայությամբ, որոնցով իբր թե կապված էր Լեռնային Ղարաբաղը Ադրբեջանի հետ:

Այսպիսով՝ Լեռնային Ղարաբաղի և հարակից հայկական տարածքների նկատմամբ ադրբեջանական հավակնությունները բխել են պանթուրքիստական գաղափարներից, որոնք որդեգրվել են Ադրբեջանի կողմից: Պանթուրքիզմի արդյունքը դարձավ հայոց ցեղասպանությունը, հայկական տարածքների նկատմամբ զավթողական քաղաքականությունը, պատմության խեղաթյուրումը թուրք և ադրբեջանցի պատմագիրների կողմից:

Ամփոփում

1894-1923թթ. Թուրքիայում և Անդրկովկասի հայաշատ տարբեր շրջաններում տեղի ունեցան հայության սոսկալի ջարդեր: 1915թ. հայոց ցեղասպանությունը Արևմտյան Հայաստանում իր շարունակությունը գտավ Արևելյան Հայաստանում: Ցեղասպանության պատճառը երիտթուրքերի կողմից որդեգրված պանթուրքիզմի ծավալապաշտական գաղափարախոսությունն էր: Այդ գաղափարախոսությունը որպես պետական քաղաքականություն որդեգրվեց նաև Ադրբեջանի կողմից, որի ստեղծումը նույնպես մտնում էր թուրքական հեռագնա քաղաքական ակնկալիքների մեջ: Ադրբեջանի կողմից որդեգրված պանթուրքիզմի քաղաքականության արդյունքը վերջինիս զավթողական հավակնություններն էին միանգամայն հայկական տարածքների նկատմամբ և հայկական ջարդերի կազմակերպումը: Ադրբեջանական պատմագիտության ներկայացուցիչները, քողարկելով Ադրբեջանի նվաճողական քաղաքականությունը, կեղծաբանում են պատմական փաստերը և «ադրբեջանական» հայտարարում հայ ժողովրդի պատմական հայրենիքի մի մասը՝ Արցախը:

Пантюркизм как направление захватнической политики Азербайджана и азербайджанской истории

Армине Арустамян

Резюме

Ключевые слова: пантюркизм, геноцид, захватническая политика, армянские территории, историография.

1894-1923гг. в Турции и в преобладающим армянским населением регионах Закавказье произошли жестокие погромы армян. Армянский геноцид 1915-ого года в Западной Армении нашел свое продолжение в Восточной Армении.

Причина геноцида является принятое младотурками экспансионистская идеология пантуркизма. Это идеология как государственная политика была принята со стороны Азербайджана, создание которого тоже входило в долгосрочные политические ожидания Турции. Результатом принятой идеологии пантуркизма со стороны Азербайджана стали захватнические претензии по отношению к армянским территориям. Представители азербайджанской историографии, маскируя захватническую политику Азербайджана, фальсифицируют исторические факты и объявляют азербайджанским часть исторической родины армянского народа – Арцах.

**Panturkism as the Direction of Expansionist Policy of Azerbaijan
and Azerbaijani History**

Armine Arstamyan

Summary

Key words: *panturkizm, genocide, land-grabbing policy, Armenian territories, historiography.*

From 1894 to 1923 in Turkey and in different regions of Caucasus, populated by Armenians, took place terrible massacres. Western Armenian Genocide in 1915 found its continuation in Eastern Armenia. The reason of the Genocide was the expansionist ideology of Panturkizm, adopted by the Young Turks. This ideology as a state policy was also adopted by Azerbaijan, the creation of which was included in Turkish far-reaching political expectations. The result of Panturkizm policy adopted by Azerbaijan was the expansionist ambitions towards Armenian territories and the organization of the Armenian massacres. The representatives of Azerbaijan historiography, masking the expansionist policy, falsify historical facts and declare Azerbaijani part of Armenian historical homeland - Artsakh.